

Ս. ՅՈՎՍԷՓ ՀՈՂՈՑՄԵՑԻ

1. Առաջին ժամանակ

Ս. Մեսրոպյի մահուան ատեն իւր մօտ կը գտնուէր իւր ձեռնաստունը, Յովսէփ Հողոցմեցի, որ թաղման գործողութեանց ալ հսկեց: Այդ Յովսէփին է, զոր ինքն Մեսրոպյ, համաձայն վկայութեանց ամեն պատմագրաց (Խոր. 192, Փրպ. 117, Կոր. 28), իրեն լաջորդ նշանակեց Ս. Սահակէ իրեն թողուած պաշտօնը շարունակելու: Յովսէփ երիցագոյն աշակերտներէն, զորօրինակ Ղևոնդէ, տարիքով կրտսեր էր (Փրպ. 263), ուսման համար արտասահման գացողներուն թիւէն ալ չէր, և Մեսրոպյի առաքելութեանց ասպարէզ եղող Սիւնեաց նահանգէն էր, ուրեմն պէտք է ըսել թէ իւր նախադասուելուն պատճառներն էին առաւելապէս Մեսրոպյի մերձաւորագոյն լինելը և վարչական խոհականութիւնը, ինչպէս գործն ալ արդարացուց:

Յովսէփայ հայրենիքն է Հողոցիմ կամ Խողոցիմ գիւղ, Վալոցձոր գաւառին հարաւակողմը, Ջահուկի սահմանակցութեան վրայ, Սիւնեաց նահանգին մէջ: Մեսրոպյայ հաւատարիմ ձեռնաստունն էր եղած, թէպէտ գործով աւելի հետեող էր Սահակայ վարչական հանճարին, քան Մեսրոպյայ ուսումնական և տեսական կեանքին: Հայրապետական պաշտօնը ստանձնեց Յովսէփ առանց ընտրողական գործողութեանց, որովհետեւ Մեսրոպյայ կամքը ազգին համար պատշաճ էր: Միւս կողմանէ իւր պաշտօնն ալ պարզապէս առտնին տեղապահութիւն էր, քանի որ պաշտօնական կաթողիկոսութիւնը նորէն Սուրմակ Մանաղկերտացին կամ Բղնունին ձեռք անցուցած էր, և թագաւորական հրամանով Շմուէլի լաջորդած էր արդէն երեք տարի լառաջ, երբ Յովսէփայ տեղապահութիւնը կը սկըսէր ի 440:

Սուրմակայ արտաքին կաթողիկոսութեան վրայ բոլորո-

վին կը լռեն Խորենացի և Փարպեցի, Կորիւն և Նղիշէ. կերելի թէ կը զգուշանան պարսկական հարուածը իրենց լիշատակութեամբ նուիրագործել, և ընդհակառակն եկեղեցւոյ աշխատանքներն վրայ ողբեր կը լեղելոյն. Յետիններէն Յովհաննէս կաթողիկոս (Յով. 76) և Ասողիկ (Ասղ. 77) լալտնապէս կը գրեն զայն տարիներու մանրամասնութեամբ և Սուրմակայ վատ անձնաւորութեան զիտակցութեամբ. և հարկաւ հիմնական տեղեկութեան մը զօրութեամբ կրցած են զայդ ընել. Նոյն իսկ Յովսէփայ համար ստէպ կրկնուած «տեղապահութեամբ լալորդէր» խօսքն ալ (Խոր. 192), կերպովմը Սուրմակայ պաշտօնական կաթողիկոսութեան կակնարկէ:

Սուրմակայ իշխանութեան ժամանակը 6 տարի (Յոհ. 76, Կալ. Ա. 67) կամ 7 տարի (Ասղ. 77) կը տրուի, և հնարէ երկուքը համաձայնեցնել Սուրմակայ նախընթացաբար վարած մէկ տարուայ կաթողիկոսութիւնը զուրս թողուած կամ թէ ի միասին գումարուած ըսելով, և կամ թէ 6 տարի և քանի մը ամիս տեղեկութիւնը կը տրուի թիւի մը ամիսփութեամբ կամ վերածուած կարծելով: Այլ թէ արապէս կամ թէ արապէս պատմական դժուարութիւն չծնանք, և Սուրմակայ կաթողիկոսութիւնը 437-էն 444 կրնայ զետեղուիլ: Թէպէտ և Սուրմակայ համար գրուած կալ թէ «Սա անկաւ ի թիւ հայրապետաց» (Ասղ. 77), սակայն Կալանոսէ զատ ուրիշ մը զնա երբէք հայրապետական լալորդութեանց մէջ լիշած չէ, և մեք ալ բացարձակապէս կը մերժեմք իւր ժամանակին եկեղեցիէն չընդունուած անուն մը:

Այս միջոցէն միակ նշանաւոր դիպուած մը Վասակ Սիւնիի մարզպանութիւնն է: Վեհմիհրապուհ մարզպանին 13 տարի պաշտօնավարութիւն կը տրուի (Օրբ. Ա. 98), որ 428-է 441 տարիներու կրնայ պատշաճել: Վեհմիհրապուհի բարեմիտ կառավարութենէ ետքը հայու մը մարզպան ընտրուելը, շարունակութիւն էր այն քաղաքականութեան որով օտար լուծը հպատակներուն քաղցրացնելու մտադրութիւն կընծալուէր, ինչպէս սկսեր էր Վասակ Գոռ և ինչպէս առջի բերան կը վարուէր Յաղկերտ: Վասակ տարի մըն ալ Վրաց մարզպանութիւն ըրած էր (Փրպ. 277) և կարողութեան փորձը տուած, երբ Հայոց մարզպան ընտրուեցաւ Յաղկերտէ: Վասակ Պարսից արքունեաց մէջ սնած, պաշտօնական ամեն մանրամասնութեանց տեղեկ, և պաշտօնէութեան ձիրքերով օժ-

տուած անձ մըն էր, ալ թէ Պարսից սիրելի լինելու համար ինչ լատուկ արդիւնք ցուցած էր չեմք գիտեր: Վերջին վատ գործերը լատնի են, ալ իւր առջի ժամանակներուն մէջ ազգի և եկեղեցւոյ նպաստաւոր եղա՝ լինելը պատմութենէ վկայուած է (Վոր. 15):

2. Կաթողիկոսութիւնը:

Վասակայ մարզպանութեան սկիզբները Սուրմակ կը մեռնի, և պաշտօնական կաթողիկոսութեան խնդիրը կը նորոգուի: Յովսէփ տեղապահ անունով հոգևորական իշխանութեան իսկական պետն էր, ազգն երկփեղկեալ հալրապետութենէն զգուած էր, մարզպանին դերը ալ գործին մէջ մեծ էր, և Վասակայ Սիւնւոյ հովանաւորութեամբ Յովսէփ Սիւնի, ազգալին կամօք և պարսիկ արքունեաց հաւանութեամբ և լիակատար իշխանութեամբ Հայոց Կաթողիկոս եղաւ, և 428-ին խափանեալ ձեւը վերստին հաստատուեցաւ: Յատուկ ժողով մըն ալ Յովսէփայ կաթողիկոսութիւնը հռչակեց (Ասդ. 79):

Յովսէփայ կաթողիկոսութիւնը հաստատող ժողովը ըստ մեղ է նոյն ինքն Դահապիվանու ժողովը: Որչափ ալ ժողովուն գործոց մէջ՝ ընտրութեան լիշատակութիւն չեմք գտներ, և միայն բարեկարգական խիստ կանոններ կը կարդամք, սակայն իդէպ է խորհրդածել թէ մեք ժողովուն գործերը ամբողջապէս չունինք, և թէ կանոնագիրք միայն բարեկարգական օրէնքներ քաղելու նպատակ ունեցած են և պատմական լիշատակներուն չեն հետեւած: Ստուգ է ևս թէ ժամանակին հալրապետին անունն ալ լիշուած չէ, բայց այս ալ աւելի ընտրութիւնը ենթադրելու նպաստաւոր է քան արտաքսելու: «Վանոնք միաբան Հայոց, վերնադիրը (Վան. 190), և «Սղեալ միաբանութեամբ աւագ Հայոց» բացատրութիւնն ալ կը հաւաստեն թէ բարեկարգութենէ զատ միաբանական արդիւնք ալ ունեցաւ նոյն ժողովը:

Ժողովուն ժամանակին համար կըսուի թէ եղև «Իտթնէրորդ ամի վախճանելոյն սրբոյն Սահակար» (Վան. 190), և լետոյ կը գրուի ի ԺՁ 16 ամին Յազկերտի, և միւս օրինակ մը կգրէ տարին ԻՁ 26 (Աբէլ. 59), բայց երկուքն ալ լատնի գրչի սխալներ են, քանի որ Սահակայ մահը և Յազկերտի թագաւորելը նոյն տարու զիպուածներ են, և մէկը 7 միւսը

16 կամ 26 չկրնար ըլլալ։ Ուստի պէտք է Յաղկերտի տարին կարդալ «ի Զ» այսինքն 6. և այն ատեն Սահակայ մահուան թուականին կը համեմատի։ Իսկ ժողովին օրը գրուած է «ի ժամս նորաբեր տօնին» (Վան. 190, Աբէլ. 59), և այս ալ իմաստ չունենալուն պէտք է ուղղելով կարդալ «ի լամանորաբեր տօնին», որ կը հանդիպի 445 օդոստոս 7, զոր պէտք է ընդունել իբր թուական Շահապիվանու ժողովոյն։

Ժողովոյն ներկայ էին Վասակ Սիւնի մարզպան, Վահան Ամատունի հաղարապետ, Վրիւ Խորխոռունի մաղխաղ, շատ նախարարներ, և 40 եպիսկոպոսներ (Վան. 190)։ Ուրիշ օրինակի համեմատ ներկայներուն մէջ կը լիշուին նաև Վարդան Մամիկոնեան, Արշաւիր Կամսարական, Մանածիհր Ռըշտունի սպարապետ, և Զիկ Դիմաքսեան։ Եպիսկոպոսներէն կը լիշուին Ղազար, Տաճատ, Արտակ, Գատ և Սփրեմ, որոց թիւը կը լրացուի 20-ի, իսկ երէցներէ կը լիշուին Յովսէփ, Յովհան, Մեղիտոս, Նրեմրա, Ապուրակէս, Դանիէլ, Դեռնդ սուրբն և Նղիշէ (Աբէլ. 59)։ Վարդանի իբր սպարապետ չնշանակուելը կը մեկնուի այն խօսքերով, թէ «ոչ էր իշխանութիւնն ի ձեռս նախանձալուղ ազգին Մամիկոնէից», և դարձեալ թէ «Վարդան Մամիկոնեան... հանդերձ եղբարքը կալին իբրև ի դառաղի արգելեալք» (Աբէլ. 58)։ Թէպէտ ալ խօսքերը շատ պատմական երաշխաւորութիւն չեն ընծայեր, բայց առ ալժամ զննութեան նիւթ չենք ըներ։ Եպիսկոպոսներէ լետող նշանակուած Յովսէփ երէցի անունը, թէպէտ երէցներուն առաջին դասուելովը մեր Յովսէփ Հողոցմեցիին ակնարկել կը կարծուի, սակայն կաթողիկոսութեան և ոչ իսկ տեղապահութեան ակնարկութիւն մը չգտնուելը, աւելի հաւանական կը ցուցնեն ուրիշ Յովսէփի մը ենթադրութիւնը։ մանաւանդ որ Աբէլ եպիսկոպոսի լառաջ բերած անունները մեր գրչագիր հին օրինակին մէջ չեմք գտներ, և ինչպիսի հեղինակութիւն տալերնիս չեմք գիտեր։

Շահապիվանու ժողովը 20 զլուխ կանոններ ունի, որք կը նկատեն առհասարակ բարոյական և եկեղեցական անկարգութիւններ, որք կը գործուին ի ձեռն «Մծղնէից և ալլոց չարաց, կնահանից, պոռնկաց, գողոց, անձնակամաց, և ամենայն խտտորնակ չարագործաց» (Վան. 191), և որոց դէմ խիստ պատիժներ կը սահմանուին։ Նկատելի է մանաւանդ 16-րդ կանոնը, ընդդէմ այն եկեղեցականաց որ, կաշառով և խա-

բէութեամբ և հեթանոսաց ձեռքով եպիսկոպոսութեան կամ երիցութեան կը հասնեն: Այս ժողովոյն համար գրուած է թէ «պտուղանօք կանոնսն կարգեցին» (Ասդ. 77), և իրօք ալ կանոններուն տրամադրած պատիժներն են «Գանալից լիցի. Յեկեղեցի տուգանսցի. Գողիցն աղասցէ. Յաղախութեան կացցէ. Խանձեսցի. Մրեսցի. Յօրկանոց տացեն. Զգեղսն կտրեսցեն. Աղուեսադրոշմ ի ճակատն դիցեն»: Այդ խստութիւնները կը ցուցնեն թէ ինչ տեսակ անկարգութեանց մէջ կը գտնուէր երկիրը. որոց պատճառ պէտք է նկատել հեթանոսական տիրապետութիւնը, անարժաններու հալրապետական աթոռդրակը, Ասորւոց ստացած ազդեցութիւնը, և իրենց հետ զօրացած աղանդաւորները: Ամեն անկարգութեանց հեղինակ նկատուած Մծղնեախները, ոչ թէ հասարակ չարագործներ էին, ալ հեթանոսական աղանդներէ քրիստոնէութեան անկած խուճեր, որք մանաւանդ Ասորւոց մէջ աւելի շատ էին, և ասորի չկաթողիկոսներու հովանաւորութեամբ Հայաստան ալ մուտք գտած էին: Նորանոր զննութիւններ լուսնանուն Մեսաղեան և ասորանուն Մէցէլին կոչուածները հայանուն Մծղնեախներու հետ կը նոյնացնեն: Իրենց աղօթական ձեերը, արտաքին կեղծաւորութիւնը, ներքին պղծութիւնը, խորհրդոց և բարեպաշտութեանց անարգութիւնը, աւելորդապաշտութեանց աւանդութիւնը ալդ նոյնութիւնը կարդարացնեն: Սահակայ ժամանակ լիշուած Բորբորիտներն ալ ասոնց լարակիցները կը նկատուին: Երնթացս ապագայ դարուց զանազան անուններով երեւցած աղանդներն ալ, ասոնց փոխակերպեալ շարունակութիւններն են:

3. Եպիսկոպոսական աստիճանը:

Յովսէփայ կաթողիկոսութեան նկատմամբ կարևոր խնդիր մը կը լուզուի թէ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստացած էր արդեօք, թէ ոչ պարզ երիցութեամբ կամ քահանայական ձեռնադրութեամբ կաթողիկոսութիւն վարեց: Այդ խնդրոյն պատճառ տուած են Փարպեցւոյն խօսքերը. «Սուրբն Յովսէփ թէպէտ և երէց էր ըստ ձեռնադրութեան, ալ զկաթողիկոսութեան Հայոց զաթոռն ունէր ի ժամանակին» (Փրպ. 158, տես նս 228, 231, 248): Փարպեցին թէպէտ Յովսէփայ կենակից չերեիր, ալ կատարելապէս ժամանակակից, ճշտու-

թեանց նախանձախնդիր, և մեր պատմիչներուն մէջ գերագոյն դիրք վաւելող հեղինակ է:

Աւելի լաւտնի կերպով կը խօսի Մեսրոպ երէց Հոդոցմեցի, Ժ. դարու պատմագիր, որ զինքն Յովսէփայ աղգակից ալ կանուանէ, և կը լաւելու. «Իմացուցանեմ վասն նորա, զոր ոմանք ասեն եթէ եպիսկոպոս գոյ նմա և չէ ճշմարիտ... Եւ ի շփոթմանէ ժամանակին ոչ ժամանեաց ձեռնադրիլ Յովսէփ եպիսկոպոս կամ կաթողիկոս, ալ մնաց երէց և ի նմին վախճանեցաւ» (Մեսր. 221): Սակայն Մեսրոպայ նախ որ ժամանակաւ շատ հեռու է, և երկրորդ որ ընաւ աւանդական կամ արձանագրական փաստի մը չկրթներ, ալ պարզագէտ Նդիշէի դրածին մեկնաբանութիւն կընէ, զոր մեք ալ կարող ենք ընել. և բոլոր հիմն ալ այն է որ Ղևոնդ Յովսէփին խօսած ատեն ըսեր է. «Յառաջեա ընդդէմ որոյն, զի դու աստիճանաւ ի վեր ես քան զամենեւին» (Նդշ. 139). մինչ եթէ Յովսէփ իրօք եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըլլար, պէտք է ըսէ եղբեր. «Դու աթոռով ի վեր ես»: Ըստ այսմ Մեսրոպայ վկայութիւնը իմաստակութենէ աւելի արժէք չունի: Զի եթէ աթոռ լառով խնդիրը կը լուծուի, Փարպեցին կը վկայէ թէ Յովսէփ «զկաթողիկոսութեանն Հայոց ունէր զաթոռ» (Փրպ. 228):

Իսկ Փարպեցուցն դիմաց ունիմք Նդիշէն, որ լաւտնի կերպով կը կոչէ զնա «Յովսէփ եպիսկոպոս», կամ Յովսէփ եպիսկոպոս Արարատաբ» (Նդշ. 22. 33, 54): Նդիշէ ալ ժամանակակից մի է, և եթէ Ղազարէ անկախ զրէ կամ թէ Ղազարու հետեւելով ուղղութիւն մը ընէ, միշտ իւր հեղինակութիւնն ունի: Յովհաննէս Պատմաբան ալ որ իբրեւ կաթողիկոս կշիռ մը ունի աթոռական աւանդութեանց մէջ, Յովսէփայ համար կըսէ. «Սուրմակն կասարէ զձեռնադրութեան զլրումն զամսվեց, մինչև մեռաւ իսկ, ապա զսուրբն Յովսէփ ի ձեռնադրութիւն Հայոց» (Յովհ. 76), որ ըսել է թէ միայն Սուրմակէ ետքը Յովսէփ ձեռնադրուեցաւ և ձեռնադրել սկսաւ:

Իրաց վիճակն ալ ըստ մեզ անհրաժեշտ կը պահանջէ Յովսէփայ ձեռնադրուած լինելը: Օրինաւորապէս ընտրեալ և անհակառակ պաշտօնավարող, և երկար տարիներ աթոռք գրաւող կաթողիկոսի մը առանց ձեռնադրութեան մնալը մըտաց լարմար չէ և պաշտօնին տկարութիւն կը բերէ: Եւ ոչ իսկ հնար է Կեսարիոյ ձեռնադրութեան պէտքը լառաջ բերել, որ շատոնց խափանուած էր, ոչ ալ Պարսից տէրութեան

արգելքը: քանի որ Սուրմակ մեռած էր և արքունիքէ ուրիշ մէկը նշանակուած չէր, ոչ ալ ձեռնադրութեան անհնարութիւնը, քանի որ եպիսկոպոսութիւնը ամբողջաբար համակիր և համամիտ էր, և ոչ վերջապէս ձեռնադրելու դժուարութիւնը, քանի որ եպիսկոպոսներ ժողովներ ալ կրնային դուսարել: Հակառակ պարագային պէտք էր ըսել թէ Հայ եկեղեցւոյ մէջ ձեռնադրութիւն խափանուած էր. եթէ զոնեա կաթողիկոսը ձեռնադրելու եղանակ չկայր, և եթէ իրօք այսպիսի խափանում մը կայր, պէտք էր Փարպեցին ու Նդիշէն յատուկ կերպով լիշէին եկեղեցւոյ վրայ հասած այս մեծադուռ հարուածը: Բոլորովին ձրի չեմք կարծեր նաև ուրիշ մերձեցում մը: Շահապիվանու ժողովոյն Մեղիդէ և Նրեմիա և Նդիշէ երէցներ, Արտաշատու ժողովոյն մէջ Մանազկերտի և Ապահունեաց և Ամատունեաց եպիսկոպոսներն են յատնապէս, երկու ժողովներու միջոցին ձեռնադրուած: Ուստի կը կարծեմք թէ Փարպեցւոյն Յովսէփայ երէց լինելը շեշտելը, ոչ վերջնական աստիճանին համար է, ալ Պարթեւազնեան և Մանազկերտացի լաջորդական հալածականներէ լետող, պարզ գիւղական երէցի մը առաջին անգամ հալածականական աթոռ բարձրանալը իմացնելու համար: Բրքիչոյի և Շմուէլի երէց մնալը կը մեկնուի հայ եպիսկոպոսութենէ ճանչցուած չլինելուն փաստով: Կարի անարգական է Յովսէփայ անձին, ընդգիմափառ Ասորիներուն հաւասար նկատուելը:

Կորիւնի պաշտօնական տարբեր օրինակ մը (Սոփ. ԺԱ. 35), Յովհաննի հետ Յովսէփ մըն ալ կը լիշէ, որ Տիղբոն կը տարուի. և անդ խոստովանողական վկայութենէ լետող Հայաստան կը դառնալ և վերակացութիւն կը զրաւէ: Կորիւնի սովորական օրինակներ (Կոր. 28), միայն Յովհաննի կը վերագրեն արդ պարագայն. Յովսէփը անգամ մը բանտարկուած և աղատուած, և դարձեալ ձերբակալուած և նահատակուած ըսելու համար, Նդիշէի և Փարպեցւոյն և ուրիշներու մէջ բնաւ լիշատակութիւն չկայ, և եթէ այդպէս բան մը լինէր, զոնեա իւր երկրորդ դատաստանին և մարտիրոսութեան առթիւ կը լիշուէր: Թող որ Կորիւն իւր պատմութիւնը նորին իսկ Յովսէփայ խնդրանօք կը զրէ, և եթէ նմին պատկանեալ պարագայ մը լինէր, պէտք էր աւելի բացալալտ կերպով ծանուցանէր: Ուստի նախադասելի կերևի միայն Յովհաննի վերագրող օրինակին ընթերցուածը:

Յովսէփ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան թարգմանչաց խումբէն լինելով հանդերձ, երբեք իբր գրական երկասիրութեանց հեղինակ չիշուած չէ։ Բայց ուսումնական գործոց սիրող և քաջալերող լինելը կը քաղուի իրենց վարդապետաց կենսադրութիւնը Կորիւնի պատրաստել տալէն։ Կորիւն Յովսէփայ առաջարկութիւնը «հրաման» կանուանէ, իսկ ուրիշ աշակերտաց առաջարկութիւնը «քաջալերութիւն» (Կոր. 1), որ Յովսէփայ հայրապետական տեղապահութեան կրնայ ակնարկել։ Իսկ դրութիւնը պէտք չէ Ս. Մեսրոպայ մահուընէ շատ ետքը թողուլ։ Տեղ մը «յետ երից ամաց» շինուած վկայաբան մը կը լինէ, սակայն նոյնը ուրիշ օրինակի մէջ «յետ երից ամաց» կարդացուելուն (Սուր. ԺԱ. 34), դրութեան ժամանակը միայն մերձաւորաբար կրնայ ճշտուիլ, իբր լամին 442 — 445։ Ադդ ենթադրութեամբ Յովսէփայ և Յովհաննու կամ թէ Յովհաննու միայն խոստովանողութիւնն ի Տիգրոն, կանուխ տեղի ունեցած դէպք մը հարկ կը լինի ըսել, եթէ լետոյ լաւեւեալ հատուած մը չըսեմք, որ Կորիւնի պատմութեան ուրիշ մասերուն համար ալ ըսուած է։

4. Հալածանաց սկզբնաւորութիւն

Շահապիւմանու - ժողովէն մինչև Արտաշատու ժողովը, 445-էն 450, լատուկ գործ մը չունիմք Յովսէփէ կատարուած, և պիտի բաւականանամք լիշատակելով նորա արթուն հովութիւնը կնճռոտ ժամանակաց մէջ։ Յազկերտ իւր 4-րդ տարիէն մինչև 11-րդը, ալսինքն է 442-էն 448 Քուչանաց դէմ շարունակեալ պատերազմ մը վարեց և տարուէ տարի փոխանակաւ պահեստի բանակ մը կեցուց ձորայ զուռը (Նղշ. 11)։ Ասով Հայաստանի կեդրոնը տկարցուցած կը լինէր, որպէս զի լետոյ դիւրաւ կարենայ ամենքն ալ իւր կրօնքին հպատակեցնել։ Ազգն իմացած էր ալդ նպատակը։ Նկեղեցականութիւնը, առանց կրնալու արքունական հրամանին ընդդիմանալ, քանի որ պարզ զինուորական ծառայութիւն է, հրամայուածը, բանակը կը զօրացնէր «բազում պաշտօնէիւք և բազմագոյն քահանայիւք» (Նղշ. 10), բնիկ երկիրն ալ կը խնամէր անխոնջ հսկողութեամբ։ Յովսէփ էր գործոյն հոգին և կարեւոր հրամանները տուողը։

Յազկերտի Քուչանաց դէմ վերջին պատերազմը կը տրուի

իւր թագաւորութեան 12-րդ տարւոյն սկիզբը (Յշշ. 16), և կիսնալ 449 ամսուան մէջ՝ Այս լաղթութեան իբր շնորհակալութիւն և մոգերու խորհրդով կը հրամայէ Յազկերտ զրադաշտական դէնին տարածումը և քրիստոնէական հաւատոց ջընջումը, և հրովարտակներ կը սփռէ ամեն կողմ (Յշշ. 16)։ Յազկերտի ալդ հրամանին ուրիշ մասնաւոր պատճառ մըն ալ կը ցուցուի պատմութեանց մէջ (Փրպ. 119)։ Վարազվադան Սիւնի, Վասակ մարզպանին փեսան, իւր աներոջ հետ կը թշնամանալ, Պարսից արքունիք կը փախչի, նոցա դենը կընդունի, և թագաւորութեան հաղարապետ՝ ալսինքն է փոխարքալ Միհրներսէնը կը համոզէ քրիստոնէականը ուրացութեան ստիպելու, և Միհրներսէն ալ թագաւորական հրովարտակով զայն կը դործադրէ (Փրպ. 119—135)։ Թերևս Վարազվադան առիթէն օգտուելով շողոքորթի դերը վարեց և անհատական ձեռնտուութիւն մը ունեցաւ, բայց հաւանական չէ ենթադրել թէ լոկ Վարազվադանի անձնական ատելութիւնը կրցաւ պետական ծանր որոշման մը հիմ լինել, թող որ մոգութեան ալդ ձգտումը Վարազվադանի ատելութենէն ալ աւելի հին էր։

Հալածանաց սկզբնաւորութիւնը նոյն իսկ Քուշանաց դէմ զոնուող բանակին մէջ կը սկսէր, և թագաւորն «մեծաւ չարչարանօք և պէսպէս տանջանօք» (Յշշ. 17) նախարարներէն շատերը ուրացութեան կստիպէր, ասոնցմէ չորս անձ ալ «բազում հարուածովք և նովին կապանօք անցուցին ի տեղիս արգելանին» (Յշշ. 17), ուրիշ մըն ալ, որ Յազկերտի հալհոլութիւնները լանդիմանելու արիութիւնը ունեցեր էր, և «որում անուն էր Գարեգին» (Յշշ. 12), երկու տարի բանտարկութենէ և չարչարանքէ լետոյ մահուան դատապարտուեցաւ (Յշշ. 12)։ Առ հասարակ հալ բանակը նախ անդէն փոկուեցաւ և երթալու հրաման չկրցաւ ընդունիլ (Յշշ. 16), իսկ վերջէն կամ հեռաւոր տեղեր պատերազմի զրկուեցաւ, կամ անապատ կողմեր ցրուեցաւ։

Այս միջոցին պէտք է դնեմք Ատոմեանց վկայութիւնը. զոր թէպէտ Նշիշէ ու Փարպեցի չեն լիշեր, ալ ազգային մասնաւոր լիշատակներ պահած են զայն, և իրենց տօնն ալ ը կատարեմք։ Ատոմ Գնունի և Մանածիւր Ռշտունի իրենց գունդերով հրաման կստանան մոգական երկիր մը երթալ, ալ Հալաստանի սահմանաց վրալ Անձեացեաց դաւառին մօտ կը խորհին իրենց հալրենական երկիրը ազաւինել։ Ասոր վրալ

աւելի դօրաւօր պարսիկ բանակ մը զիրենք կը պաշարէ և ուրացուծիւն կառաջարկէ. իսկ երբ լանձն չեն առնուր նախ Ատոմի գունդը կը ջարդէ Զիակալի վանքին տեղը, և լետոյ Մանածիհրի գունդը Ոչխարաց վանք ըստած տեղը (Սոփ. ԺԹ. 78—82): Ատոմ Գնունիի հետ կը լիշատակուին ևս իւր որդին և Վարս Ոստանիկ և Ներսէ՛ Արուանթունի և վարձաւոր. իսկ Մանածիհրի հետ լանուանէ լիշատակուած մէկը չունիմք: Իրենց թիւն ալ լալտնի չէ, ալլ Գնունեաց և Ուշտունեաց մի մի նախարարական գունդեր եղած կը թուին, իւրաքանչիւրը քանի մը հարիւր ձիաւորներէ կազմնալ:

Աւելի մեծ բռնադատութիւնը Հալաստանի գաւառաց մէջ սկսած էր: Յատուկ պաշտօնեալ մը զրկուեցաւ կրօնական գործերով ղրաղելու, որ էր Դենշապուն պարսիկ, և սաստիկ հրովարտակներ ալ հասան երկիւղալից սպառնալիքներով և կրօնական բացատրութիւններով: Քրիստոնէութիւնը տկարացնելու նպատակաւ եկեղեցիներու ազատութիւններն ալ կը ջնջուին, վանականները ժողովրդական աշխարհագրին կենթարկուին, հարկերուն քանակները կը շատցուին, նախարարաց մէջ երկպառակութիւններ կը սերմանուին, Վահան Ամատունի քրիստոնեալ հաղարապետին տեղ պարսիկ մոզպետ մը կը զրուի, և դատաստանի իրաւունքն ալ եպիսկոպոսներէ առնուելով մոզբու և մոզպետներու կը լանձնուի (Նղշ. 19): Այդ ժամանակէն կը սկսի Վասակ մարզպանի կասկածելի ընթացքը, որ իւր իշխանութեամբ Դենշապունին կօջնէ, փոխանակ դործին վնասն ու անհնարութիւնը արքունեաց հաղորդելու: Այսու հանդերձ պէտք չէ մոռնալ, թէ Վասակ երբ մէկ կողմէ արքունիքը հաճեցնել կը ջանար, միւս կողմէ ազդին հետ ալ բարեկամական համաձայնութիւն կը կեղծէր:

Հրովարտակներ ալ լիշեցինք արդէն. Փարպեցի հատ մը լառաջ կը բերէ աւելի իմաստի քաղուածով, քան բառաբառ պատճէնի ձևով. և որ պարզապէս արքունական բարձր հրամաններ և սպառնալիքներ կը պարունակէ (Փրպ. 135—136). Հատ մըն ալ Նղիշէ ունի, միշտ պատճէնի ձևով և բոլորովին կրօնական պարունակութեամբ (Նղշ. 20—21): Մեք զանց կընեմք մատենադրական վաւերականութեամբ ղրաղիլ. սակալն զիտելի է որ Փարպեցույն լառաջ բերած պարունակութեան մէջ ալ լիշուած է լատկապէս, թէ «Զդէնս մեր ստորգ և զարդար գրեցաք և տուաք բերել առ ձեզ» (Փրպ. 136), և պատ-

մական կերպով պէտք է ոտուգուած նկատեմք, թէ պաշտօնական հրամանագիրէն դատ մոլորական գրուածներ ալ սփռուեցան Հալաստանի մէջ, սիրտերը վախցնելու և միտքերը պղծորեցնելու նպատակաւ:

Աստի երկրին քաղաքական աւագանւոյն և եկեղեցական հովիւներուն վրայ կրկին պարտաւորութիւն միանգամայն կը ծագէր, պաշտօնական հրաւերին պաշտօնական մերժում չլիլ, և մոլորական դալթակղզութեանց առջնն առնուլ, «մի գուցէ աճեցեալ ի պակասամիտ և ի փառախնդիր անձինս թերահաւատ մարդոց չարաչար ձգտեալ արմատս կորնչիցին բազումք վրիպեալք ի ճշարիտ և լարդար հաւատոցն Քրիստոսի» (Փրպ. 138): Այս նպատակաւ կը դուժարուի Արտաշատայ ժողովը, հրաւիրմամբ և նախադահութեամբ Յովսէփայ կաթողիկոսի, ժողովոյն թուականը որոշակի ըստած է, բայց նկատելով որ 449 աշնան հալածանքը սկսած էր, և 450 զատկին բանակցութիւններ վերջանալէն լեառոյ նախարարք արդէն Տիգրանի արքունիքը հասած էին, գրեթէ ճշտեալ հաշուով կարող եմք 450 լուսնուարին և աստուածաբալտութեան միջոցին դնել ժողովոյն դումարումը: Գումարման տեղը միայն Նդիշէէ լիւում է «թագաւորանիստն Արտաշատ» (Նդշ. 22). բայց Արտաշատ ոչ մարդպանութեան տեղն էր և ոչ հայրապետութեան աթոռանիստը, և Տրդատէ առաջ թագաւորանիստ լինելէ ալ դադրած էր, աշնպէս որ աւելի հաւանական կը լինէր ժողովը Վաղարշապատի մէջ գումարուած կարծել, բայց քանի որ Նդիշէի հակառակ լաւտնի վկայութիւն մը չունիմք, պէտք է զայն պահել, և ըսել թէ պաշտօնական կենդրոններէն հեռու, չեզոք և ազատ տեղ մը գումարուիլը աւելի օգտակար սեպուեցաւ:

Ժողովականաց նկատմամբ թէ Նդիշէ և թէ Փարպեցի անուանական ցուցակներ ունին: Յովսէփ կաթողիկոսէ զատ 17 եպիսկոպոսներ կը դնեն երկուքն ալ, յորոց 16 անուններ միևնոյն են, և միայն Մարդադույ (Նդշ. 22) և Մանանադու (Փրպ. 139) եպիսկոպոսները կը տարբերին: Փարպեցին երէցներէն ալ երեք և աւագ վանականներէն մէկ և նախարարներէն 18 անուն կուտայ: Մէջերնին շատ ծանօթ անուններ կան, եկեղեցականք գրեթէ ամբողջաբար Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութենէ են, իսկ նախարարներ ժամանակին նշանաւորագոյն տանուտէրներն են: Հարկաւ պարագայից ծանրու-

թիւնը անունով լիշուածներէն զատ ուրիշներ ալ բերած էր ժողովատեղին. և աշխարհագումար համախմբութեան մը կերպարանը պէտք էր ստանար երկրին համար կենաց և մահու խնդրով զբաղող ժողովը:

Ժողովական գործողութիւնները պէտք կ'զգամք քաղել միայն Փարպեցիին և Նղիշէին լառաջ բերած պատասխանի թուղթերէն, ուրիշ աղբիւր չեմք գտներ: Բայց ասոնք ալ իրարու անհամաձայն են. մին քաղուածի ձեւ ունի և միւսը պատճէնի, և համեմատաբար կապուած են իւրաքանչիւրին կողմէ լառաջ բերուած պարսկական նամակին հետ: Ըստ Փարպեցու ժողովականք պաշտօնական գրոյն բացարձակ մերժում մը տուին, և կրօնական խնդրոց և ոչ իսկ միջամտել ուղեցին. «Այլ վասն օրինաց ձերոց . . . բանալ անգամ զգրեալսդ կամ տեսանել ոչ կամեցաք . . . և ոչ զմեր օրէնս գրել և տալ բերել առ ձեզ . . . ի դէպ և պատշաճ համարեցաք» (Փրպ. 142—143): Ընդհակառակն ըստ Նղիշէի թուրքովին աստուածաբանական գրութիւն մըն է ժողովական նամակը, մոզական ղենին եղծը և քրիստոնէութեան ջատագովութիւնը (Նղշ. 22—31): Որչափ և Հալոց ընդդիմութիւնը համարձակապէս եղած զիտեմք, սակայն երկու ձեւ նամակներու մէջ ալ ալնապիսի դարձուածներ կան, որ պաշտօնական լեզուին չեն համաձայներ: Ուստի պատասխանին նկատմամբ մատենադրական վաւերականութեան խնդիրը մէկ կողմ թողնով, պատմական տեսութեամբ իբր ստույգ պէտք է ընդունել, թէ ուրացութեան առաջարկութիւնը պաշտօնագրով մը մերժեց ժողովը, իսկ մուրական գրութեանց գալթակղութիւնը խափանելու համար կրօնական գրութիւն մը սփռեց ժողովրդեան մէջ:

5. Նախարարը ի Տիգրան:

Ժողովական պատասխանը, որ նախարարաց և եպիսկոպոսաց հաւաքական լալտարարութիւնն էր՝ նոյն իսկ մարգպանին և սպարապետին հաւանութեամբ, անհաճով եղաւ Տիգրանի արքունեաց, և Հալ նախարարութեան տաւն գլխաւորները լանուանէ հրաւիրուեցան Պարսից դուռը ներկայանալ: Երկուքը պաշտօնական անձերն էին, Վասակ Սիւնի և Վարդան Մամիկոնեան, Վահան Ամատունի՝ նախկին հաղարապետն էր, իսկ Ներշապուհ Արծրունի իրեն տրուած կարե-

առութենէն (Յդշ. 32. 54, Փրպ. 139. 149), կրնալ կարծուիլ թէ հաղարապետութեան պաշտօն կը վարէր, Միւս վեցերն էին. Արտակ Ռշտունի, Գաղիշոյ Խորխոռունի, Արտակ Մոկացի, Մանէճ Ապահունի, Գիւտ Վահեւունի, և Շմաւոն Անձնացի: Այս տասները ճամպալ չեղած լատկապէս Յովսէփ կաթողիկոսի որհնութիւնն ու հրահանգները ընդունեցան (Յդշ. 33), և յետոյ իւրաքանչիւրը իւր տեղւոյն և դիւրութեանց համեմատ ուղեւորութիւնը կատարեց Տիգրոնի մէջ միանալու ժամադրութեամբ, ուր իրենց հետ հասաւ և Աշուշա բղնշխ վրաց, Արծրունեաց փեսայ և Մամիկոնեան Հմարեակի քենեկար, Աղուաններէն եկողին անուանը լիշուած չէ:

«Իբրեւ հասին ի դուռն արքունի և ի մեծի շաքաթու զատկին լանդիման լինէին թաղաւորին» (Յդշ. 33)» 450 տարւոյ զատկի ճրագալուցին աւագ շաքաթ օրն է, որ ալն տարի կիլնար ապրիլ 15-ին, Հարկաւ օրուան որոշումն ալ նպատակով էր, քրիստոնէից զատիկը քրիստոնէից ուրացութեան թուական ընելու համար: Յաղկերտ բաց կերպով ուրացութեան հրաւիրեց, և նախարարք ալ պարզ կերպով լայտնեցին թէ թաղաւորին ամեն հրամանաց հնազանդ են, ալլ հաւատոյ խնդիրը արքունական իշխանութենէ դուրս կը նկատեն: Ասոր վրայ ողոքանք և սպառնալիք մէկ կողմէն, համոզկեր և աներկիւղ լայտարարութիւններ միւս կողմէն՝ խօսակցութիւնները երկարեցին, մինչև որ նախարարք ստիպուեցան խնդրել «աւուրս ինչ» ի միասին խորհելու և վերջնական պատասխան տալու (Փրպ. 155): Այդ ահագին տաղնապին մէջ կանցնեն նախարարք առնուազն զատկին երեք տօնական օրերը:

Վասակն ու Վարդանը պէտք է նկատել իբր երկու ներհակ ուղղութեանց գլուխներ. Վասակը անպալման դիշողութեան և Վարդանը խոհական հաստատամտութեան: Արտաշատու ժողովոյն մէջ լաղթած էր Վարդանալ ուղղութիւնը եկեղեցական զասուռն հովանաւորութեամբ, ալստեղ աւելի զօրաւոր էր Վասակ, զի և վտանգն ալ վերահաս կերեւար և ստիպումն ալ աւելի բռնական: Այսու հանդերձ Վարդան անգրգուելի էր, և միւս նախարարներէն սրտով պատրաստականներն ալ առանց Վարդանի չէին համարձակիր բան մը որոշել: Բոլոր աշխատութիւնն ալն եղաւ որ Վարդանի հաւանութիւնն ընդունեն կեղծեալ և վաղանցով ուրացութեան համար: Աշուշա Վրացին իբր պզգական և Արտակ Մոկացին

իրը մտերիմ միջնորդ դրուեցան Վարդանը համոզելու թէ սուրբ գրոց վկայութիւններով և թէ ազգային շահուց տեսութիւններով: Պարսիկ բարեկամներ ալ շարունակ երկիւղալի լուրեր կը հաղորդէին, թէ նախարարները աքսոր տանելու գունդ կը պատրաստուի, թէ Հայաստան ոտնակոխ ընելու բանակ կը կազմուի: Վերջապէս Վարդան զիջաւ, աւելի թախանձանքներէն քան թէ սպառնալիքներէն լաղթուելով:

Այս որոշման ժամանակամիջոցին համար «աւուրս ինչ» կամ «դաւուրս սակաւ» (Փրպ. 155, 158) բառերէն աւելի բան մը չեմք դիտեր, և կը հետեցնեմք թէ զատկի եօթնեկին մէջ ամեն բան լրացաւ: Նախարարաց տուածը պարզապէս լանձնառական խոստում էր Հայաստանը կռապաշտ դարձնելու: Իսկ Յազկերտ ալսչափ լաջողութեամբ ալ ուրախանալով, և միւս կողմէն Բուշանաց նոր լարձակումը լսելուն վրալ չփութելով, լօժարութեամբ ընդարձակ պալմանաժամ տուաւ լանձնառութիւնին լրացնելու: «Կէտ եղեալ զժամանակն զամիսն վեցերորդ» (Յղշ. 39), գործի սկսելուն պալմանաժամն էր, իսկ աշուհետե, «ի նաւասարդէ ի նաւասարդ բարձցին կարգք եկեղեցւոյ» (Յղշ. 40), որ է տարի մը ամբողջ, գործը լրացնելու և աւարտելու համար տրուած ժամանակամիջոցն էր:

Նաւասարդէ նաւասարդ պալմանաժամը հպկական տոմարով ամբողջ տարի մը ըսել է. և այն տարին նաւասարդը օգոստոս 6-ին կիլնար, որով 450 օգոստոս 6-էն մինչև 451 օգոստոս 5 քրիստոնէութիւնը բնաջինջ ընելու համար դրուած պալմանաժամը կը լինի: Իսկ լիշուած «վեցերորդ» ամիսը տարբեր մեկնութեանց տեղի տուած է: Ուրացութեան լանձնառութենէն չեմք կրնար հաշուել, զի ապրիլի վերջերէն համրելով հոկտեմբերի վերջերը կիլնանք, և Նաւասարդի սկիզբը շատոնց անցած կըլլաւ: Պարսից սովորական տարւոյն համար ալ Նէօլտէքէի կարծիքը այն է թէ 448—451 տարիներուն մէջ տարեգլուխը կամ Փրավարդին 1-ը օգոստոս 1-ին կիլնար (Թաղարի 408, 436), և այս ալ մեզի լարմար մեկնութիւն չտար, զի վեցերորդ ամիսը դեկտեմբեր 29-ին պէտք է սկսի: Բայց Պարսիկները զրապաշտական կամ կրօնական ուրիշ հաշիւ մըն ալ ունէին, որով տարեգլուխը մարտ 21-ին կը սկսէր, և 4 տարին օր մը կորսնցնելով 120 տարի ետքը 30 օրբըր նահանջ ամիս մը կը կազմէին և տարիին կաւեցնէին և նորէն մարտ 21-ի զիշերահաւասարին կը դառնալին: Վերջին ուշ-

դուժիւնը եղած էր 411-ին, ուստից մինչև 450 անցած էին 39 տարիներ և 9 օրերու լետաճութեամբ Փրավարդին 1-ը կը լինէր մարտ 12-ին, իսկ վեցերորդ կամ Շաթվալրով ամիսն ալ կսկսէր օգոստոս 9-ին: Այս հաշուով լոկ երեք օրերու տարբերութեամբ կունենամք միևնույն պայմանաժամը, այսինքն է Նաւասարդի սկիզբը կամ օգոստոսի 6-ը, քրիստոնէութիւնը վերցնելու զործողութեանց սկսելու:

Պայմանաժամերը որոշելէ յետոյ, միջոցներու պատրաստութիւնն ալ կը կատարուէր անմիջապէս: Յատուկ ղինուորական բանակ մը, 700 հատ զանազան աստիճանի մոզեր, նուիրական կրակը փոխադրելու ատրուշաններ, և մեծ ոմն իշխան մոզպետ ամենուն վրայ, և միանգամայն կարգ մը մոզական կրօնից հրահանգներ, Հալոց քրիստոնէական սովորութիւնները եղծանելու համար: Թագաւորը պատերազմի երթալէն առաջ նորէն նախարարները կընդունէր և կը պատուէր, ուր Վարդան երկղիմի խօսքով մը իւր զաղտնի մտադրութեանը կակնարկէր, և որովհետեւ, կըսէր, մինչև հիմալ ըրածներս բաւական չեղան իմ գովութեան և նոր արդիւնք պահանջեցիք, այսուհետեւ աջնպիսի բան մը ընեմ որ ըստը աշխարհի մէջ լաւտեսն չմոռցուի (Փրպ. 175, 176): Իսկ Յազկերտ կը լարէր որ մինչև ինքն լաղթութեամբ պատերազմէն դառնալ, հարկաւ նախարարք իրենց լանճնաւութիւնը կատարած կը լինին: Այդ կէտերը շատ մանրամասնութեամբ պատմած են Փարպեցին և Սղիշէն:

6. Կրօնական դիմադրութիւնք

Նախարարներու և պարսիկներու, մոզերու և ղինուորներու բազմութիւնը չորրորդ ամսուն հասաւ Հայաստան (Սղշ. 44): Այս ամիսն ալ վերը բացատրուած պարսկական տոմարով պէտք է իմանալ, և կը պատասխանէ Տիրի 1 ին, որ աջն տարի կրնար յունիս 10-ին: Մոզական ամբոխը բանակեցաւ Մաղկոտն գաւառի Անդղ աւանին մօտ, և միայն 25 օր ետքը, կիրակի օր մը, Անդղի եկեղեցւոյն վրայ առաջին բռնական փորձը ըրաւ: Հասնելուն ամսաթիւը ճշտիւ որոշուած լինելուն, ի դէպ է Տիրի 23-ը, որ է 450 յունիս 2 Վարդապետի կիրակին իբր արդ դիպուածին հաւանական թուական ընդունել: Անդղեցիք բռնութիւնը բռնութեամբ վանեցին, և իրենց

գլուխ էր Ղևոնդ երէց, որ «Միաբանութեամբ առաջին խորհրդակցօքն և բազում ուխտիւ ի տեղւոյ անդ պատրաստական գիպեցաւ» (Յղշ. 44)։ Այդ խօսքերը կը լստենն թէ Ղևոնդ երէց, որ Վանանդեցի է Իշկանից գիւղէն, Մաղկոտն գաւառի Անդղ աւանին բուն քահանայն չէր, ալ ծանր պարագայից բերմամբ աչն տեղ եկած էր։ Թովմաս Արծրունի կը գրէ, թէ «Ղևոնդ ոմն աշակերտ սրբոյն Մաշտոցի տեղապահ լինէր սրբոյն Սահակար (Արծ. 75)։ Դիտելով թէ Սահակայ հայրապետական վերջին կեդրոնը Բագրևանդն էր, և Անդղ ալ շատ մօտ է Սահակայ հայրապետանոցին, կրնամք հետեցնել թէ Ղևոնդ Սահակայ կենդանութեան և Սահակայ մահուանէ ետքն ալ փոխանորդական պաշտօն կը վարէր Բագրևանդայ առժամայ հայրապետանոցին մէջ։ Ղևոնդի բարձր դիրք մը վարած լինելը, բոլոր պատմութենէն լստնի է։

Բաց ալդ դիպուածէն առաջ ալ Հալոց մէջ ընդդիմութեան գործողութիւններ արդէն սկսած և մասամբ կարգադրուած էին, և պէտք չէ կարծել թէ բոլոր նախարարք ի միասին Անդղ եկած էին, և թէ եկեղեցւոյն վրայ եղած լարձակումէն առաջ ոչինչ լմացուած չէր։ Անդղ կեդրոն էր, և «գլխն տեղօք արարեալ բանակետոյ արանց դադարէին անդ դաւուրս տօթոյն» (Փրպ. 194)։ Կամ լաւ ևս ըսել կսպասէին նաւասարդին (օգոստոս 6-ին) կամ նշանակեալ վեցերորդ ամսոյն պաշտօնապէս գաւառներու մէջ սփռուելու համար։ Անդղալ և կեղեցւոյն վրայ կատարուած կանխիկ լարձակումին համար գրուած է, թէ մոգպետն «գփորձ առնուլ կամէր դաւաջարկութեան գործոյն» (Յղշ. 44)։ Այդ փորձերը հարկաւ ուրիշ տեղեր ալ կը կատարուէին։ Իսկ Հալոց կողմանէ ալ պատրաստութիւններ կը լլային, որովհետեւ անոնց համար ալ ըսուած է, թէ «կատարեալ զայս ամենայն գործս ըստ ասելոցս կարգաւ, դադարեցին անդէն զաւուրս տօթոյն, և ապա փութացան իշկանել լկրարատ գաւառ» (Փրպ. 203)։ Նրկու կողմանէ ալ տօթոյ ամիսներ սպասողութեան միջոց մը կը կադմեն։ Պարսիկներ լստնապէս կսպասեն պաշտօնական ժամագրութեան համեմուտն։ Հալեր իրենց մէջ ծածուկ նախազգուշութիւններով դիմադրութեան կը պատրաստուին։

Ուրիշ որոշիչ թուական մըն ալ ունիմք։ Թէոդոս Բ. կայսր մեռաւ 450 լուլիս 28-ին։ Ինքն էր որ օգնութիւն խընդրելու եկող Հալոց պատգամաւորները ընդունեցաւ, և «հող

տանէր մեծաւ յօժարութեամբ» (Փրպ. 242, Նղշ. 55)։ Ուրեմն Հաբեր կանուխէն շարժուած էին, որոշումնին տուած, գործի ձեռնարկած, պատգամաւորութիւն լրած, և պատգամաւորներն ալ Կոստանդնուպօլիս հասած։ Թէոդոսի մահը ձիէ ինչալով անմիջական եղաւ, որ կրցած է իւր վերջին օրերն ալ պատգամաւորները լսել և քաջալերել։ Բայց ի նկատի առնելով ուղեւորութեան ժամանակը, և ապրիլի վերջերէն լուինս 28 սոսկ երեք ամիսներու միջոցը, հարկ է ըսել թէ Տիգրոնէն դառնալէն ոչ շատ լետով պատգամաւորները նշանակուած և մեկնած էին։ Այս տեղ Վարդանանց պատմութեան մանրամասնութեանց չեմք մոտեր, որչափ և նիւթը կարևոր և ախորժական ըլլալ, ալ միայն կաթողիկոսին և եկեղեցականութեան վերաբերեալ կէտերը քաղելով կը բաւականանանք։ Նախարարաց Տիգրոն գացած ատեն քահանայներ ալ եկած էին ի միասին, որք ուրացութեան դուրս արագընթաց ձիււորով հասուցին հայրապետանոցին, առանց լալտնելու «ղծածկութիւն խորհրդոցն» (Նղշ. 43)։ Նպիսկոպոսունք ժողովով կարեորը որոշելէ լետով, անմիջապէս իւրաքանչիւր վիճակները ելան, և իրենց քորեպիսկոպոսները գլուղեր և աւաններ և լեռնալին կողմեր հանեցին, և բոլոր ժողովուրդը հաւատով պաշտպանութեան զրգոնցին, և «արարին զամենեւեան զինուորս Քրիստոսի» (Նղշ. 43)։ Այդ միջոցին է որ Ղևոնդ ալ իբր նախարարձակ հասած էր Մաղկոտն գաւառը մոզերուն ամբոխին դէմ։ Այդ ամեն հոգածութեանց և արթուն գործառնութեանց մէջ պէտք է տեսնել և ընդունել Յովսէփ կաթողիկոսի արիական պաշտօնավարութեան հանդէսը։

Վարդանին հասնելէն անմիջապէս ետքը «ամենայն ուխտին բազմութեամբ» մեծ ժողով մը գումարուեցաւ, հաւանաբար ի Նահապիւման, ուր «աղօթս արարեալ ի վերայ նորա, վերստին ընկալեալ զնա լառաքինութիւն» (Նղշ. 42), ախինքն է առ երեսս ուրացութեան մեղքին արձակումը տուին։ Անգղի դէպքին լրալ մոգպետը վարանմանց մատնուած գործէ ձեռնութեափ լինելու պատրաստական կերեւէր, և Վասակ եթէ ուզէր կրնար օգտակար ելք մը պատրաստել, բայց սա ընդհակառակն սկսաւ մոգպետը քաջալերել, զինուորական նոր օգնութիւններ հասցնելու խոստմամբ (Նղշ. 48)։ Իսկ միւս կողմէ ընկերակից նախարարներուն հետ ալ լարաբերութիւնները չէր խզեր, և անոնց հետ համախօսհորդ կը գտնուէր,

և օգնութիւն խնդրելու համար նամակներ և պատգամաւորներ կը լղէր, ոչ միայն առ կալստն ալլէ առ բղեշխն Աղձնեաց և առ իշխանս Անդեղտան և Ծոփաց և Հաշտենից և Եկեղեաց որք լունական բաժնին մէջ էին, և նոյնիսկ առ լոյն սպարապետն Անտիօքալ, Կալսեր պատգամաւորութեան ընտրուածներն էին Վահան Ամատունի, Հմայեակ Մամիկոնեան, Մեհրուժան Արծրունի (Փրպ. 206), և Ատոմ Գնունի (Նղշ. 54), իսկ նամակին պատճէնը (Նղշ. 54) թէպէտ վաւերականութեան երաշխաւորութենէ զուրկ, ոակայն դիտելի է թէ ժամանակին պահանջած ձեւերուն համաձայն պատրաստուած է լանուն Յովսէփայ և եպիսկոպոսակցաց և մարդպանին և սպարապետին և նախարարաց, և այս ալ նոր փաստ մը կը լինի թէ ինչպէս Յովսէփ իրր կաթողիկոս հաւատոյ պաշտպանութեան խնդրոյն զլուծ նկատուած էր ըստ ամենայնի:

Գործոց ընթացքէն կը տեսնուի թէ մողական պաշտօնէութեան կեդրոնը արքունական պալմանաժամը լարգելով նաւասարդին սպասեց Մաղկոտն գաւառի ըսնակետդին մէջ. բալց Անդղալ պէս ուրիշ տեղեր ալ մասնաւոր փորձեր պակաս չեղան, որով դէմընդդէմ կռիւներ և պատերազմի պէս բաներ ամառուան մէջէն սկսելով մինչև խոր աշուն շարունակեցին: Եթէ հալ նախարարութիւններ միաբան և միաձայն եղած ըլլալին իրենց ընդդիմութեան մէջ, թէ պարսկական բռնութեան վրայ կը զօրանալին և թէ Պարսիկները լաւագոյն խորհուրդի բերած կը լինէին, ինչպէս նոյնիսկ մողպետին խորհելուն կերպէն (Նղշ. 45—47), և Յազկերտի վերջէն ըրած լաւտարարութիւններէն (Փրպ. 280—281) ալ կը քաղուի և կը հաստատուի: Այս միաբանութեան խանգարուելուն միակ պատճառը Վասակն էր, որ իւր անձնական շահուց համար երկդիմի և պատիր ընթացքով Պարսիկները քաջալերեց, և Հալերէն մէկ մասը իրեն հետ կեղծ ուրացութենէ հաստատուն ուրացութեան առաջնորդեց և ուխտանենդ նախարարաց խումբ մը կազմեց: Սահնց մէջ կը լիշուին Արտակ Ռշտունի, Գաղիլոյ Խորխոռունի, Գիւտ Վահեւունի և Մանէն Ապահունի, որք Տիգրան զացողներէն էին, որոց հետեւեցան Տիրոց Բագրատունի, Արտէն Գաբեղեան, Ընջուղ Ակէացի, Ներսէն Ուրծացի, Վարազդապուհ Պալունի և Մանէն Ամատունի: Որովհետև այն նախարարական տուններէն Վարդանի հետ ալ զօրավարներ և գունդեր կը լիշուին, ասով կը լաւտուի թէ ոչ

նախարարութիւններ խմբովին այս կամ այն կողմ բաժնուեցան, ալ իւրաքանչիւր տունէ իրարու թշնամիներ երկու կողմերու լաշխուեցան:

Ուխտապահներու և ուխտանենդներու ծպտեալ համաձայնութեան պատճառաւ երեք բանակներէն կեղդոնականին հրամանատարութիւնը մարզպանին ձեռքը մնաց, մինչ պարսիկ սահմանադիւին վրայ կազմուած բանակին հրամանատարութիւնը տրուեցաւ Ներշապուհ Արծրունցոյ, իսկ շարժուն բանակը իրեն պահեց սպարապետն Վարդան, և Հալաստանի մէջ գտնուող ամրութիւններէ պարսիկ զօրքերը հանելէ ետքը Աշուանից օգնութեան հասաւ, և հակառակ Վասակայ նենգութեան լաղթութիւն ալ տանելէն լիտոյ, ձմեռուան սկսելուն Հալաստան դարձաւ, և Այրարատի մէջ ձմեռեց ինքն, մինչ նախարարներէն շատեր իրենց տունները ցրուեցան խոր ձմեռան անդործ միջոցը անցնելու:

Սկեղեցական դասուն զործունէութիւնը համեմատեալ էր զինուորական ճգանց. եպիսկոպոսներ և քահանայներ ամեն բանակի ընկերակից էին քաջակերիչ և ուղղիչ: Միւս կողմանէ առիթներ չէին զանց ընել որ խափանեն բռնութեամբ բացուած կրակի տաճարները, և ուր ժողովրդական զայրութիւնը նախապատրաստեալ կը գտնէին՝ ատրուշաններ կործանելու, կամ ինչպէս մոգերը կըսէին, կրակ սպաննելու ալ կը ձեռնարկէին: Սակաւաթիւ չէին ալդ արխաւիտ եպիսկոպոսները և երէցները, բայց պատմութիւնը ամենուն անունը մեզի բերած չէ, և միայն կը ճանաչեմք այն երանելիները, որք զեւոնդեան մարտիրոսներու պղտիկ խումբը կը կազմեն, և որոնց վրայ ի կարգին առանձինն պիտի խօսեմք:

Զմեռան սկսելուն առժամեալ հանդարտութիւն մը սկսաւ, բայց երկու կողմերն ալ իրենց մտադրած նպատակէն չչեղեցան: Ուխտապահները «վասն ցրտոյն և վասն կերակրոց պակասութեան» իրենց տեղերն էին, և մեծ ակնկալութեամբ Կոստանդնուպոլսէ գալիք օգնութեան կը սպասէին: Պատգամաւորները Թէոդոսի մահուանէ ետքը նոր կալսեր Մարկիանոսի դիմցին, իսկ սա արքունի խորհրդականներէն կարծիք կը հարցնէր. և Պարսից հետ 429-ի խաղաղութիւնը բեկանելուն հետևանքներուն վրայ կը կը խորհէր: Հալոց առաջարկութեան նպատաւոր չէին խօսեր Անատոլիոս սպարապետ և Փլորենտիոս ասորի որ կալսերական աւագ խորհրդականներն

էին (Փրպ. 242)։ Նորն միջոցին Յազկերտ ալ Մարկիանոսի ղեսպաններ կը լղէր (Յղշ. 66), և քրիստոնէութեան ազատութիւն պարգևած լինելը կը վստահացնէր, մինչ իրօք ալ քրիստոնէից բանտարկեալները արձակելու, ոմանց պատիւներ շնորհելու, և ապագային համար խոստումներ ընելու խաբէական միջոցներն ալ զանց չէր ընէր (Յղշ. 65)։

Թովսէփ կաթողիկոսի նախաձեռնութեամբ բոլոր աշխարհին մէջ աղօթից ամիս մը կը հրամայուէր. «զողշոյն ամիսն Քաղոց պահօք և աղօթիւք առնել խնդրուածս առ Աստուած» (Յղշ. 62)։ և Քաղոցը ալ տարի 450 ղեկտեմբեր 4-էն կը հասնէր մինչև 451 յունուար 2. ուստից լետոյ երկու օր ևս կը մնալին պահոց, և Արացի 4-ին կամ յունուար 6-ին, շաբաթ օր, աստուածալալտնութեան տօն էր. անոր համար պաշտօնական աղօն ալ կըսէր. «Սև զտօն պատերազմացն լաղթութեան խառնել ի սուրբ տօն լալտնութեանն Քրիստոսի» (Յղշ. 62)։ Այդ բարեպաշտական եռանդին ժամանակ էր, որ Յազկերտի խաբէական խոստմանց ձայները կ'ըսուէին, և քիչ ետքը վստահացուցիչ գիրեր ալ կը հասնէին. «այնպէս որ զարնան բացուելուն և զատկին մօտենալուն կը կարծէին թէ «խառնուողք խաղաղութեան եղեն ընդ միմեանս աւետաւոր չարութեան կենարարին» (Փրպ. 222)։ Այլ խաբէական էր երևոյթը։

(Վերջը հետեւեալ համարում)

